

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/127>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ENSURING THE RIGHT TO DEFENCE: SELECTED ISSUES

Атаманчук Ю.І., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Феньків В.В., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена актуальним питанням реалізації права на захист в кримінальному провадженні. Особлива увага приділяється законодавчому закріпленню даного принципу на міжнародному та національному рівнях. Відповідно основними актами виступають Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, тощо. Наведено визначення поняття «права на захист» та ключових складових забезпечення цієї засади з врахуванням доктринальної практики. Зазначено про наявність низки суперечностей та дискусійних питань, котрі виникають під час реалізації даного права.

Проведено аналіз вітчизняної судової практики, наукових робіт, а також низки рішень ЄСПЛ, що стосуються даного питання. Сформульовано низку ключових питань, а саме: 1) порушення права на захист під час підготовчого судового засідання; 2) момент виникнення в особи права на захист; 3) недотримання норм ст. 52 КПК та межі їх застосування; 4) правомірність вимог щодо визначення рівня професійності та ефективності захисника. Детально розглянуто кожне з них та окреслено висновки. Зокрема, встановлено, що Верховний Суд (далі – ВС) не вирішує проблеми участі захисника під час підготовчого судового засідання, а навпаки ускладнює тлумачення відповідних норм. Акцентовано увагу на наявності певних розбіжностей в національному законодавстві та практиці ЄСПЛ, тому наголошено на необхідності розробки ефективного механізму забезпечення права на захист, який би відповідав міжнародним стандартам. Зазначено, що ВС встановлює певні межі застосування ст. 52 КПК, чим закріплює, що вона не підлягає розширювальному тлумаченню. Констатовано суб'єктів, які можуть оцінювати ефективність/неефективність захисту підозрюваного або обвинуваченого.

Ключові слова: право на захист, підозрюваний, обвинувачений, захисник, забезпечення права на захист.

The article is devoted to topical issues of the right to defence in criminal proceedings. Particular attention is paid to the legislative consolidation of this principle at the international and national levels. Accordingly, the main acts are the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the International Covenant on Civil and Political Rights, etc. The author defines the concept of the "right to defence" and the key components of ensuring this principle with due regard to the doctrinal practice. The author notes that there are a number of contradictions and controversial issues arising in the course of implementation of this right.

The author analyses the national court practice, scientific works, and a number of ECHR judgments relating to this issue. The author formulates a number of key issues, namely: 1) violation of the right to defence during the preparatory court hearing; 2) the moment when a person acquires the right to defence; 3) non-compliance with Article 52 of the CPC and the limits of their application; 4) legitimacy of the requirements for determining the level of professionalism and efficiency of a defence counsel. Each of these issues is considered in detail and conclusions are outlined. In particular, it is established that the Supreme Court does not solve the problem of defence counsel's participation during the preparatory court hearing, but rather complicates the interpretation of the relevant provisions. The author emphasises that there are certain discrepancies between national legislation and the ECHR case-law, and therefore the need to develop an effective mechanism for ensuring the right to defence which would meet international standards is emphasised. It is noted that the Supreme Court establishes certain limits for the application of Article 52 of the CPC, thus confirming that it is not subject to an expansive interpretation. The author identifies the entities which may assess the effectiveness/ineffectiveness of the defence of a suspect or an accused.

Key words: right to defense, suspect, accused, defense counsel, ensuring the right to defense.

Постановка проблеми. Кожна цивілізована держава прагне до забезпечення основоположних прав та свобод людини. Важливе місце серед них посідає право на захист. На це вказує закріплення в нормативно-правових актах на національному рівні низки положень щодо механізму реалізації цього принципу, а також встановлення міжнародних стандартів. Крім того, вбачаємо за необхідне проаналізувати дане право в аспекті кримінального провадження, з огляду на те, що особа, яка потрапляє в орбіту кримінального судочинства, повинна мати можливість ефективно реалізувати надане їй право на захист. Незважаючи на доволі ґрунтовне законодавче закріплення, на практиці виникають певні розбіжності та дискусійні питання стосовно забезпечення права на захист.

Метою статті є розгляд проблемних питань, що виникають під час реалізації права на захист в кримінальному провадженні на підставі аналізу судової практики та наукових напрацювань.

Стан дослідження. Okремі аспекти даної проблематики розглядали в своїх роботах такі вчені, як: Н. М. Сенченко, В. В. Пророченко, В. О. Попелюшко, О. Р. Балацька, В. М. Бородій та І. В. Бородій, Т. В. Бабчинська та інші.

Виклад основного матеріалу. Стаття 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Тому забезпечення фундаментальних прав людини повинно мати ефективний механізм захисту, а не тільки нормативне визначення в законі. Право особи на захист має вагоме значення у кримінальному провадженні. Звертаючись до міжнародних стандартів, зазначимо, що воно передбачене в Європейській конвенції з прав людини (ЄКПЛ) в пп. с п. 3 ст. 6 [18], в п. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [19] та в інших документах. Відповідно до ст. 129 Конституції України забезпечення обвинуваченому

права на захист є однією з основних засад судочинства, а згідно із ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) цей принцип віднесено до загальних засад кримінального провадження [1; 2]. Незважаючи на це, дискусійними залишаються окремі питання реалізації права на захист.

Звернемося до доктрини кримінального процесу з цього питання. Слушними є визначення поняття «права на захист» таких науковців, як Н. М. Сенченко, В. В. Пророченко. Вони розглядають право на захист як гарантований і забезпечуваний органами з огляду на спеціальний нормативний припис правовий засіб, що реалізується підозрюваним (обвинуваченим) як особисто, так і за допомогою захисника з метою захисту від незаконного й необгрунтованого обвинувачення, обмеження або порушення прав і свобод [17, с. 344]. На думку В. О. Попелюшко, захист – це система передбачених і не заборонених законом дій суб'єктів захисту та відносин, що виникають при цьому, спрямованих на повне чи часткове спростування фактичного та юридичного типів підозри або обвинувачення та з'ясування обставин, які спростовують підозру або обвинувачення, виключають кримінальну відповідальність і покарання, забезпечують права, свободи та законні інтереси підзахисних [16, с. 104].

Як слушно зазначає О. Р. Балацька, до складових засади забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого на захист відносяться: 1) право підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого на захист як частина процесуального статусу цих учасників кримінального провадження, яке передбачає право самостійної їх участі у справі і здійснення ними доказової діяльності, та право користуватись допомогою захисника, а також право цих осіб реалізовувати усі інші процесуальні права передбачені законом; 2) сукупність правил та вимог, встановлених процесуальним Законом до діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді, суду в плані забезпечення права на захист, щодо створення передбачених законом процесуальних умов для використання підозрюваним (обвинуваченим) та його захисником наданих їм законом правових можливостей; 3) правило про те, що участь у кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого; 4) надання безплатної правової допомоги [10, с. 64–65].

Тож, важливо зазначити, що право на захист забезпечується, зокрема, нормами КПК про обов'язкову участь захисника у кримінальному провадженні (ст. 49, 52 КПК), визнання недопустимими доказів, отриманих внаслідок порушення права особи на захист (ст. 87 КПК), особливості реалізації права на відмову від захисника (ст. 54 КПК), можливість підготовки до захисту від нового (ст. 338 КПК) або від додаткового обвинувачення (ст. 339 КПК), здійснення судового провадження за відсутності захисника як підставу для скасування судового рішення (п. 4 ч. 2 ст. 412 КПК) [2].

Належна реалізація права на захист у кримінальному провадженні корелює із необхідністю застосування практики ЄСПЛ. Так, п. 262 у рішенні ЄСПЛ по справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 р. зазначено, що «право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективний захист, наданий захисником, є однією з основних ознак справедливого судового розгляду» [13, п. 262]. Також у рішенні ЄСПЛ у справі «Кромбах проти Франції» від 13 лютого 2001 р. вказано, що «хоча право кожної особи, обвинувачуваної у вчиненні кримінального правопорушення, на ефективний захист адвокатом не є абсолютним, воно становить одну з головних підвалин справедливого судового розгляду» [3, п. 89].

Розглянемо низку дискусійних питань, пов'язаних з правом на захист більш детально. Передусім зазначимо,

що окремі науковці вбачають порушення права на захист під час підготовчого судового засідання. Так, В. М. Бородій та І. В. Бородій зазначають, що норми КПК України, які допускають проведення підготовчого судового засідання без участі захисника, якщо його участь не є обов'язковою, породжують зловживання, пов'язані з порушенням прав обвинуваченого на захист. На думку науковців, такі норми значно погіршили становище обвинуваченого порівняно з КПК України 1960 р., який чітко передбачав, що неявка прокурора або захисника тягнула за собою відкладення розгляду справи. Вчені відзначають, що «можна посилювати відповідальність адвоката за неявку до суду без поважних причин, однак не можна позбавляти обвинуваченого реалізовувати своє конституційне право мати захисника» [4, с. 129].

Слід погодитися із позицією Бабчинської Т. В. про те, що така позиція є не зовсім коректною. Адже в практиці ЄСПЛ існують випадки, коли відсутність безпосередньо обвинуваченого не порушує права на захист. Зокрема, у рішенні у справі «Сейдович проти Італії» від 1 березня 2006 р. йдеться про те, що хоча провадження, що мають місце за відсутності обвинуваченого, не є несумісними зі статтею 6 Конвенції, проте відмова в правосудді матиме місце, якщо засуджена *in absentia* особа надалі не може отримати від суду, який розглядав справу, новий розгляд по суті обвинувачення як з точки зору фактів, так і з точки зору права, якщо не було встановлено, що особа відмовилася від свого права бути присутньою і права на захист [5, п. 82].

Дійсно, в рішеннях ЄСПЛ «Чопенко проти України» від 15 січня 2015 р., «Коробов проти України» від 21 липня 2011 р., «Сейдович проти Італії» від 1 березня 2006 р. та ін. вказуються конкретні випадки, коли така участь не є обов'язковою (розгляд в суді апеляційної чи касаційної інстанції, заочне судове засідання тощо), проте в даному випадку необхідно звернути увагу на питання співрозмірності прав учасників кримінального провадження [4, с. 129]. Тому бачимо, що жодне право не може бути абсолютним, зокрема, і право на захист. Тож, неявка захисника, навіть з поважних причин, у кримінальному провадженні, в якому його участь не є обов'язковою, не завжди буде тягнути за собою відкладення судового засідання. Якщо захисник бере участь у всіх судових засіданнях, то можна вести мову про краще забезпечення прав та законних інтересів обвинуваченого. Проте подібні імперативні позиції лише сприяють затягуванню судового розгляду та можуть негативно вплинути на права та законні інтереси інших учасників кримінального провадження. Тому не можна підтримати точку зору, відповідно до якої неявка захисника в судові засідання в будь-якому випадку має тягнути за собою відкладення судового розгляду [4, с. 129–130].

Практика національних судів в цьому питанні є досить цікавою і суперечливою водночас. В постанові Верховного Суду від 11 жовтня 2018 р. у справі № 577/2014/16-к (провадження № 51-473км18) вказується про те, що «відсутність захисника під час підготовчого судового засідання хоча і є порушенням, допущеним місцевим судом, проте не ставить під сумнів законність та обгрунтованість вироку суду, який відповідає вимогам ст. 374 КПК України» [6]. Таким чином, Верховний Суд не вирішує проблеми участі захисника під час підготовчого судового засідання, а навпаки ускладнює тлумачення відповідних норм.

Наступним проблемним питанням є момент виникнення в особи права на захист. Виходячи із змісту ст. 20 КПК, воно надається підозрюваному, обвинуваченому, виправданому, засудженому, з моменту набуття особою статусу підозрюваного. У країнах Європи значна увага приділяється принципу раннього доступу до правової допомоги, у тому числі право на захист під час першого допиту. Як показав аналіз практики ЄСПЛ, «підозрювані в кримінальному процесі мають право на доступ

до правової допомоги не пізніше, як з моменту арешту чи взяття під варту або з того моменту, коли обставини, в яких опинилася особа, починають суттєво погіршувати її становище» [11]. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі «Брюско проти Франції» від 14 жовтня 2010 р. визначено, що особа набуває статусу підозрюваного, який обумовлює застосування гарантій статті 6 Конвенції, не тоді, коли їй цей статус надається офіційно, а коли національні органи влади мають достатні підстави підозрювати цю особу у причетності до злочину [12, п. 47]. Правову позицію ЄСПЛ щодо початкового етапу забезпечення права на захист у кримінальному провадженні викладено, зокрема, рішенням ЄСПЛ «Лучанінова проти України» від 9 червня 2011 р. у справі де зазначено, що «для здійснення обвинувачення свого права на захист йому зазвичай повинно бути забезпечено можливість отримати ефективну допомогу захисника із самого початку провадження» [7, п. 63]. У рішенні у справі «Шабельник проти України» від 19 лютого 2009 року ЄСПЛ зазначив, що з першого допиту заявника стало очевидним, що його показання були не просто показаннями свідка злочину, а фактично зізнанням у його вчиненні. З того моменту, коли заявник уперше зробив зізнання, вже не можна було стверджувати про відсутність у слідчого підозри щодо причетності заявника до вбивства. На думку Суду, становище заявника стало значно вразливішим одразу після вжиття серйозних слідчих заходів з перевірки підозри стосовно нього та підготовки версії обвинувачення. ЄСПЛ вказав, що було порушено пункт 1 і пункт 3(с) статті 6 Конвенції, оскільки момент, у який настає право на правову допомогу, не залежить від того, який формальний статус має підозрювана у вчиненні злочину особа [8, п. 57]. Тож, мають місце певні розбіжності з цього приводу в національному законодавстві та практиці ЄСПЛ. Тому необхідно є розробка ефективного механізму забезпечення права на захист ще до набуття особою статусу підозрюваного.

У контексті розгляду окресленої проблематики слід заслуговує на увагу питання недотримання нормативних приписів ст. 52 КПК, що передбачає випадки обов'язкової участі захисника [2]. Так, у справі, яка розглядалася судом першої інстанції вказувалося, що якщо підозрювана особа взагалі не має будь-якої освіти (не вміє читати та писати), тобто не здатна повною мірою самостійно реалізувати свої права, є неграмотною, не зважаючи на те, що нормами ст. 52 КПК України, у даному випадку не визначена обов'язкова участь захисника, то така участь повинна була визнаватися органом досудового розслідування обов'язковою [9].

В цьому аспекті Верховний Суд висловив деякі правові позиції, що по суті встановлюють межі для застосування судом вищевказаної норми. Аналізуючи положення постанови від 24.04.2023 р. у справі № 487/5207/17, можна дійти висновку, що такі обставини, як «малограмотність» чи «неграмотність» суд не визначає як підставу для визнання участі захисника у кримінальному провадженні обов'язковою. Водночас, на переконання колеги суддів, у разі встановлення обставин, які ставлять під сумнів можливість підозрюваного, обвинуваченого реалізувати гарантовані йому процесуальним законом права, зокрема знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують, бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення, така участь за певних умов може визнаватися обов'язковою з моменту встановлення цих обставин у справі. Так, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 49 КПК у випадках, якщо слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його, то вони зобов'язані забезпечити участь захисника. Проте, таке рішення вказаних вище суб'єктів носить оціночний характер і неприйняття такого

рішення не тягне за собою правових наслідків, тотожних з наслідками недотримання вимог статті 52 КПК [14].

Таким чином, Верховний Суд вказує, що ст. 52 КПК не підлягає розширювальному тлумаченню і не надає права судам самостійно визначати обов'язковість чи необов'язковість участі захисника, чи вказувати на незалучення останнього органами досудового розслідування, якщо це не передбачено ст. 52 КПК.

У судовій практиці мають місце випадки, в яких обвинувачуваний чи підозрюваний, його замінений захисник скаржаться на неефективність здійсненого захисту захисником, від якого особа відмовилась. На думку вказаних осіб судовий розгляд є неповним, однобічним та упередженим, що призводить не лише до порушення забезпечення права на захист, але й принципу змагальності. Таким чином, по суті пропонується суду визначити рівень професійності та ефективності захисника. На нашу думку, такі вимоги є неправомірними, адже суд не має повноважень визначати рівень компетентності обраного чи призначеного захисника. На підтвердження цієї тези, слід навести релевантну судову практику. Так, Верховний Суд у постанові від 15.09.2022 р. (у справі № 127/4430/18) наводить практику ЄСПЛ, в якій йдеться про те, що хоча ведення захисту по суті є справою обвинуваченого та його адвоката, національні суди не повинні пасивно спостерігати за випадками неефективного юридичного представництва («Санніно проти Італії», «Кускані проти Сполученого Королівства») [15].

Суд відзначає, що держава не може нести відповідальність за кожну помилку адвоката, призначеного з метою надання юридичної допомоги, і що з незалежності правового співтовариства від держави випливає, що здійснення захисту – це в основному питання взаємовідносин між обвинуваченим та його захисником, незалежно від того, чи призначається захисник в межах надання правової допомоги чи оплачується приватним чином. ЄСПЛ вважає, що згідно з ст. 6 ч. 3 п. «с» Конвенції втручання компетентних органів вимагається лише в тих випадках, коли факт незабезпечення адвокатом ефективного представництва є очевидним або будь-яким чином переконливо доведений до їх відома («Камасинський проти Австрії», «Лагерблом проти Швеції») [15].

Зокрема, Верховний Суд зазначає: «Поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві охоплює повноваження суду (права та обов'язки), надані йому державою, обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, та інтелектуально-вольову владну діяльність суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей та принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання тощо. Щодо оцінки ефективності або неефективності надаваного захисту підозрюваному чи обвинуваченому адвокатом, то суд не має повноважень оцінювати ефективність стратегії та тактики захисту, оскільки давати таку оцінку можуть лише Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури» [15].

Висновки. Проблематика забезпечення права на захист характеризується невичерпним потенціалом для наукового осмислення. У межах цієї статті досліджено окремі неоднозначні аспекти цього багатогранного питання, а саме: 1) порушення права на захист під час підготовчого судового засідання; 2) момент виникнення в особи права на захист; 3) недотримання норм ст. 52 КПК; 4) правомірність вимог щодо визначення рівня професійності та ефективності захисника. Отже, забезпечення права на захист є процесуальною гарантією ефективного, повного та всебічного судового розгляду. Недотримання цієї засади може погіршити становище підозрюваного (обвинуваченого), що є неприпустимим, та, як наслідок, поставити під сумнів дотримання Україною фундаментальних прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 08.11.2023).
3. Case of Krombach v. France. Application no. 29731/96, 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22:%5B%22CASE%20OF%20KROMBACH%20V.%20FRANCE%22%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-59211%22%5D%22%7D> (дата звернення: 08.11.2023).
4. Бабчинська Т.В. Реалізація права на захист у кримінальному провадженні відповідно до вимог міжнародних стандартів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса. 2020. 254 с.
5. Справа «Сейдovich проти Італії» (Заява № 56581/00): Рішення Європ. Суду з права людини від 01.03.2006 р. URL: <https://pd.court.gov.ua/decision-yespl/card/25> (дата звернення: 10.11.2023).
6. Постанова ККС ВС України від 11 жовтня 2018 р. (справа №577/2014/16-к). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77089565> (дата звернення: 10.11.2023).
7. Справа «Лучанінова проти України» (Заява № 16347/02): Рішення Європ. Суду з права людини від 09.06.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_788#Text (дата звернення: 11.11.2023).
8. Справа «Шабельник проти України» (Заява № 16404/03): Рішення Європ. Суду з права людини від 19.02.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457#Text (дата звернення: 11.11.2023).
9. Вирок Заводського районного суду м. Миколаєва від 22.07.2019 р. (справа № 487/5207/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83595212> (дата звернення: 12.11.2023).
10. Волошанівська Т.В. Засада забезпечення права на захист у кримінальному провадженні в контексті європейських стандартів справедливого судового розгляду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2019. 252 с.
11. Балацька О.Р. Окремі проблеми забезпечення адвокатом права на захист в контексті практики Європейського суду з прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 8–14.
12. Affaire Brusco c. France. Requête no 1466/07, 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22001-100969%22%5D%22%7D> (дата звернення: 13.11.2023).
13. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява № 42310/04): Рішення Європ. Суду з права людини від 21.04.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (дата звернення: 13.11.2023).
14. Постанова ККС ВС України від 24 квітня 2023 року (справа № 487/5207/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110515479> (дата звернення: 14.11.2023).
15. Постанова ККС ВС України від 15 вересня 2022 року (справа № 127/4430/18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106315571> (дата звернення: 14.11.2023).
16. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми: монографія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. 634 с.
17. Сенченко Н.М., Пророченко В.В. Забезпечення права на захист як засада кримінального провадження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 343–346.
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 09.11.2023).
19. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 (ратифіковано Указом ПВР УРСР від 19.10.73). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 09.11.2023).